

UDK: 94(497.5 Zadar)“1917/1918”:32
32(497.5 Zadar)“1917/1918”
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 22. 12. 2005.
Prihvaćeno: 24. 2. 2006.

Zadar u vrtlogu propasti Habsburške Monarhije (1917. – 1918.)

ANTE BRALIĆ

Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru, Zadar, Republika Hrvatska

Tijekom 1918. intenzivira se politički život u Zadru. Dolazi do razvoja Deklaracijskog pokreta. Slom Austro-Ugarske Monarhije ponovno je otvorio međunacionalne borbe u gradu. Ulaskom talijanske okupacijske vojske u Zadar, 4. studenog 1918. godine, talijanska strana postupno preuzima kontrolu što je završeno 5. prosinca zauzimanjem Namjesništva.

Ključne riječi: Zadar, propast Austro-Ugarske Monarhije, Deklaracijski pokret, talijansko-hrvatski sukobi

Zadarski publicist i historičar Oscar Randi nakon rata pokušao je objasniti uzroke propasti Monarhije. Kao bitan segment propasti promatrao je pad borbenog morala i vjere stanovništva u snagu Monarhije. Prema njegovu mišljenju, na početku rata gotovo nitko nije sumnjao u snagu i pobjedu Monarhije. Prvi znakovi sumnje javili su se krajem 1914. kada Austro-Ugarska nije mogla poraziti Srbiju i nakon poraza u Galiciji od ruskih snaga. Uz nepremostive međunacionalne probleme Monarhije, “dvije vanjske injekcije etera” potaknule su narode Monarhije na ratovanje. To su bili napadi Italije i Rumunjske. Prva je angažirala u borbi Pangermane, Hrvate i Slovence dok je druga motivirala Mađare. Međutim, rekvizicije, mobilizacije, inflacija i ratni zajmovi, kao oblik poreza, rušili su borbeni moral. Smrt Franje Josipa prošla je bez emocija, a panegerike u njegovu čast nitko nije čitao. Još početkom 1918. godine nitko nije predviđao kraj rata i tek će ljeto i porazi Centralnih sila donijeti općeprihvaćenu činjenicu o skorom slomu Monarhije.¹

¹ Oscar RANDI, “Cause interne del crollo dell’ Austria”, *Rivista dalmatica*, VI, Zadar 1922.-23., 3. -14. O raspadu Monarhije vidi: Ferdo ČULINOVIĆ, 1918. *na Jadranu*, Zagreb 1951.; Dragovan ŠEPIĆ, *Sudbinske dileme stvaranja Jugoslavije: Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914.-1918.*, Pula-Rijeka 1989.

Problemi u opskbi najjače su potkopavali borbeni moral stanovništva. Prema Randiju od kraja 1915. godine na tržištu je nedostajalo kave, začina, petroleja. Vojsci je nedostajalo masnoća, benzina i brašna. Tijekom 1917. vojnici počinju slati kući hranu da pomognu svojim obiteljima kao i ukradene stvari iz zauzetih zemalja. Krajem 1917. vojnik na bojišnici dobiva uglavnom konjsko meso, ječam umjesto tjestenine i kavu od cikorije zaslađen s malo umjetnog sladila. Ulja i papra gotovo da i nije bilo u prehrani. Obitelj je mogla priuštiti meso samo jedanput tjedno, slab kruh i razne surogate hrane opasne za zdravlje. Tijekom 1918. godine inflacija je tolika da seljaci ne žele primati papirnati novac nego traže trampu (naturalna razmjena). Austrijski monetarni agregat raste do 35 milijardi i 589 milijuna kruna, a u rujnu 1918. u optjecaju je bilo 25 milijardi kruna koje su bile pokrivene sa samo 270 milijuna kruna u srebru ili zlatu.²

Početak 1918. godine donio je vidljive znakove propadanja austrougarskoga državnog stroja. Problemi nastali u opskrbi doživljavaju vrhunac, što je potkopavalo moral stanovništva. S druge strane, politika novog vladara Karla I. (IV.), koja je išla za smanjivanjem državne represije, omogućila je potlačenom građanstvu da slobodnije izražava svoja stajališta. Kada tome dodamo politiku Sovjeta nakon Oktobarske revolucije 1917. i njihove prijedloge o pravednom i trenutnom miru bez aneksija i odšteta, kao i Wilsonove teze o autonomiji austrougarskih naroda, dobivamo preduvjete otpora funkcioniranju dotadašnjeg austrougarskog državnog stroja.

Dašak novih odnosa i promjena došao je i do Zadra. Nakon godinu i po dana političke apstinencije, tj. raspuštanja protalijanske zadarske općine 30. svibnja 1916. godine, u zadarsku politiku aktivno se uključuje bivši gradonačelnik Luigi Ziliotto.³ Iskoristio je priliku da se pod izgovorom obnove uprave društva koje se brinulo o "Kasinu" aktivira u političkom životu. U siječnju 1918. počeo je konzultacije s vođama Talijanske stranke u Zadru –

² O. RANDI, n. dj., 11.; "Sasavanje novca", *Narodni list*, (dalje *NL*), br. 45, 12. 9. 1918.

³ Luigi Ziliotto (Zadar, 1862. – Zadar, 5. veljače 1922.). Osnovnu školu i gimnaziju završio u Splitu, a pravni fakultet u Grazu. Poslije školovanja vraća se u Zadar te se bavi odvjetništvom. U politiku aktivno ulazi 1892. kada je izabran za vijećnika zadarske općine, a na toj dužnosti ostaje do smrti. Dvije godine kasnije postat će općinski prisjednik, a 21. prosinca izabran je za zadarskoga gradonačelnika. U Dalmatinski sabor izabran je prvi put 1895., pa ponovno 1901. kao i 1908. godine. Poslije Rapalskog ugovora imenovan je senatorom Kraljevine Italije 16. studenog 1920. godine. Politički vrhunac doživljava 1912. kada je došao na čelo Talijanske stranke u Dalmaciji. Zaslužan je za proširenje zadarskog vodovoda, uređenje kanalizacije i gradnje ceste Poluotok – Jazine (Valle di Ghisi). Također, važnu ulogu je imao u formiranju učeničkog konvikta Nikola Tommaseo 1897., Bolnice sv. Mateja 1910. i Pučke kuhinje 1911. Kao veliki pobornik očuvanja talijanskog jezika i školstva na talijanskom jeziku odredio je godišnju dotaciju "Legi Nazionale" za talijansku mušku osnovnu školu u Zadru kao i mjesečnu potporu knjižnici "Biblioteche popolari" 1906. godine. U zadarskoj Znanstvenoj knjižnici sačuvana su mu djela: *Concitadini! Zara, 5. marzo 1907. Discorsi e messaggio* i *Un voto per il riforma delle finanze locali*, Zadar 1911. Na žalost, nisu sačuvana *Lettera confidenziale* iako postoji signatura za to pismo u Znanstvenoj knjižnici. Za širi osvrt o Ziliottu vidi: Natale KREKICH, "L'opera amministrativa e politica di Luigi Ziliotto", *Rivista Dalmatica*, s. 1 – 2, Zadar 1932, 1-66; te od istog autora "L'opera culturale e scolastica di Luigi Ziliotto", *Rivista Dalmatica*, Zadar 1937.

sve pod egidom obnove uprave. Nova uprava je formirana 1. veljače 1918., a na čelu je bio sam Luigi Ziliotto. U salonu "Kasina" nakon toga počinju se okupljati pristaše Talijanske stranke, a na sjednice uprave pozivaju se razni ljudi koji često i nisu bili članovi društva "Kasino". Početkom rujna 1918. u Zadar dolazi, na nekoliko dana, tršćanski zastupnik u Carevinskom vijeću dr. Bugatto "da posjeti svojtu i prijatelje". Na žalost, nemamo nikakvih informacija niti iz novinstva, memoaristike ili arhivske građe o čemu je i s kim je zastupnik Bugatto razgovarao u Zadru. Najvjerojatnija pretpostavka je da se susreo s vođama Talijanske stranke u Zadru, ali kako je ovaj podatak objavio *Narodni list*, vjerojatno je da se susreo i s Biankinijem.⁴ Od početka listopada sastanci u "Kasinu" su svakodnevni, prave se planovi djelovanja u slučaju sve očitiije propasti Monarhije.⁵ Krajem listopada, tj. 27. i 28. drže se cjelodnevni sastanci o stanju u gradu.

⁴ "Lične viesti", *NL*, br. 45, 12. 9. 1918. Juraj Biankini rođen je u Starom Gradu na Hvaru 30. kolovoza 1847. i potječe iz pomorske obitelji. Osnovnu školu završio je u Starom Gradu, gimnaziju u Splitu, a bogosloviju u Zadru. Služio je kao kapelan u rodnom mjestu da bi 1871. na poziv Mihovila Pavlinovića otišao u Zadar na mjesto urednika *Narodnog lista* i tu ostaje do talijanske okupacije. Pod njegovim uredništvom *Narodni list* postaje najutjecajniji politički list u Dalmaciji, a tome pridonosi činjenica što je u razdobljima od 1871. do 1892. i od 1905. do 1918. glasilo najjače dalmatinske stranke, tj. Narodne i kasnije Hrvatske stranke. Nakon talijanske okupacije Zadra u studenome 1918. nalazi se u kućnom pritvoru, a kasnije je interniran u Bakru. U Kraljevini SHS postaje potpredsjednik vlade Ljube Davidovića, član je Jugoslavenske demokratske stranke, a poslije njezine diobe postaje članom Samostalne demokratske stranke. Juraj Biankini imao je važnu ulogu u organizaciji "Jadranska straža" i bio je njezin prvi predsjednik od 1923. do 1928. Organizacija je imala za cilj borbu protiv talijanskih pretenzija za hrvatskom obalom. Biankini je umro u Splitu 27. ožujka 1928. godine. U svom političkom i ideološkom razvoju Biankini je prošao nekoliko faza. Prva faza je narodnjačka (1871. – 1892.) u kojoj Biankini ima zapaženu ulogu, osobito u borbi za hrvatski jezik. Druga faza je pravaška (1892. – 1905.) koja započinje osnivanjem Hrvatskog kluba u Dalmatinskom saboru kada je nezadovoljan oportunistom Narodne stranke izašao iz nje, a kasnije se pridružio pravašima. Treća faza je politika "novog kursa" kojoj se Biankini približava već 1903. a formalno pristupa prilikom ujedinjenja Narodne hrvatske stranke i Stranke prava (dio Stranke prava okupljen oko Ante Trumbića, tzv. liberalno pravaštvo ili splitski pravaški krug) u jednu Hrvatsku stranku. Od Balkanskih ratova možemo pratiti nastanak četvrte jugoslavensko-integralističke faze u kojoj se Biankini zalaže za unitarno narodno jedinstvo južnih Slavena, promičući ideju o hrvatsko-srpskom jedinstvu. Nakon razočarenja jugoslavenskom državom nastupa peta faza u Biankinijevu političkom životu koju karakteriziraju razmišljanja o Kraljevini SHS kao višenacionalnoj državi, složena sastava. Biankini, osim po novinarskom zanimanju, bio je aktivno povezan s politikom i kao zastupnik u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću u Beču. Poslanik je u Dalmatinskom saboru gotovo neprekidno od 1881., a u Carevinskom vijeću od 1892. godine. Kao zastupnik bio je iznimno aktivan. Samo u Carevinskom vijeću održao je preko tisuću govora, interpelacija i zahtjeva. Njegovi govori bili su poznati po oštini prema vladi, ali i po duljini. Najveći broj njegovih objavljenih djela su govori u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću, a nakon raspada Austro-Ugarske izdao je dva historiografska djela i to: *'Narodni list' i hercegovačko-bosanski ustanak* (Split 1925.) i *Narodni preporod u Dalmaciji* (Beograd 1927). Podaci o Jurju Biankiniju crpljeni su iz: Stijepo OBAD, "Biankini, Juraj", *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1, Zagreb 1986. 747-748 i Kosta MILUTINović, "Politički profil Jurja Biankinija", *Zadarska revija*, 27 (1978.) 5/6, 455-471.

⁵ Natale KREKICH, "L' opera amministrativa e politica di Luigi Ziliotto", *Rivista dalmatica*, br. 1-2, Zadar 1932., 94-96.

Deklaracijski pokret u zadarskom kraju

U sklopu liberalizacije političkog života i traženja šire potpore održanju Monarhije, car Karlo je odlučio sazvati Carevinsko vijeće, nakon tri godine ratovanja. Da bi Vijeće moglo ustavno raditi, pušteni su na slobodu zastupnici među kojima i dalmatinski zastupnik Ante Tresić-Pavičić. Svibanjsku deklaraciju je pročitao slovenski političar Anton Korošec na otvaranju Carevinskog vijeća 30. svibnja 1917. u ime Jugoslavenskog kluba. U njoj se traži formiranje samostalne južnoslavenske jedinice pod dinastijom Habsburg-Lotaringen. Formiranje ovakove državne jedinice značilo bi ukidanje dualističkog sustava Austro-Ugarske Monarhije i temeljitu rekonstrukciju Habsburške Monarhije.

Zasjedanje Carevinskog vijeća potaknulo je rad umrtnjenih političkih stranaka u južnoslavenskim krajevima uključujući Dalmaciju. Don Ivo Prodan⁶ otišao je 26. svibnja 1917. godine u Zagreb, na sastanak središnjice Stranke prava, a poslije toga na "sjednicu hrvatsko-slovenskog kluba". Nema nikakve vijesti, prije sazivanja Carevinskog vijeća, da je Prodan uopće išta

⁶ Don Ivo Prodan rođen je 31. prosinca 1852. godine u Janjini na Pelješcu u brojnoj i siromašnoj seljačkoj obitelji. Pučku školu završio je u rodnom mjestu, gimnaziju u Dubrovniku, a studij bogoslovije u Zadru. Poslije završenog studija zaređen je za svećenika 5. studenog 1876. u Dubrovniku. Godine 1877. dolazi u Zadar i postao je urednik *Katoličke Dalmacije (La Dalmazia Cattolica)*, koja je do njegova dolaska objavljivala članke gotovo isključivo na talijanskom jeziku i bila je neutralne političke orijentacije. Nakon što je preuzeo uredništvo, *Katolička Dalmacija* se kroatizira kako u jezičnom tako i u političkom smislu. Prodan je imao i veliku ulogu u formiranju "Katoličke hrvatske tiskare" 1883. godine u Zadru koja će mu osigurati i financijsku samostalnost. Iako se pravaške ideje i misli u Dalmaciji javljaju još krajem 60-ih godina 19. stoljeća, do pravog razvoja pravaštva u Dalmaciji dolazi 80-ih godina, a prvi potpuno formirani pravaš je don Ive Prodan. On tiska prve pravaške novine *Stekliš* i *Pravaš* i okuplja prve pristaše (najviše u Zadru i okolici). U novinama nalazimo prve integralne pravaške programe, naravno, s naglascima koji su bili bliski don Ivi Prodanu. Ti naglasci su: Bog i katolička vjera, hrvatstvo i Hrvatska, hrvatsko državno pravo, katolicizam i dinastičnost, te državni trijalizam s mogućnošću državne samostalnosti. Važno je napomenuti da su pravaši često pribjegavali antisrpskoj retorici za razliku od dalmatinskih narodnjaka, koji to čine veoma rijetko. Sam Prodan se oštro sukobio s politikom dalmatinskih Srba u djelu *La secchia rapita ili obračun između Srba i Hrvata*. U osnivanju Stranke prava u Dalmaciji (1894.-95.) Prodan ima nezaobilaznu ulogu kao član Središnjeg odbora. Prilikom rascjepa banovinskih pravaša na domovinaše i frankovce došlo je i do rascjepa dalmatinskih pravaša. Zadarska klerikalno-pravaška grupa na čelu s Prodanom 1898. napušta Stranku prava, kojoj na čelu ostaju Trumbić i Supilo. On 19. listopada 1898. osniva u Arbanasima Čistu stranku prava, na čijem je čelu zajedno s dr. Petrom Baturićem. Na izborima 1901. Prodan je prvi put izabran u Dalmatinski sabor, dok je 1907. izabran za zastupnika u Carevinsko vijeće. U svom zastupničkom radu oštro je napadao uporabu talijanskog jezika i borio se za sjedinjenje hrvatskih zemalja. Nakon ujedinjenja Stranke prava s Narodnom hrvatskom strankom 1905., Prodan razvija živu aktivnost oko okupljanja preostalih pravaša u jedinstvenu stranku što mu uspijeva 1908. kada Stranka odbacuje pridjev "Čista". Nakon privremenog ujedinjenja svih pravaških organizacija u hrvatskim zemljama 1911.-1913. ima zapženu ulogu u Svepravaškoj organizaciji. Nakon nove podjele na milinovce i frankovce, Prodan i *Hrvatska kruna* staju na stranu milinovaca. Tijekom rata Prodan je veliki zagovornik Svibanjske deklaracije u ujedinjavanju južnoslavenskih zemalja u sklopu Austro-Ugarske u jednu državnu cjelinu, ali je oštar protivnik ujedinjenja sa Srbijom. U jednoj polemici *Narodni list* je okarakterizirao Prodana

znao o donošenju Deklaracije ili o formiranju Jugoslavenskog kluba u koji bi ušli uz dalmatinske i istarske pravaše i slovenski klerikalci okupljeni u Hrvatsko-slovenski klub i druge južnoslavenske grupacije – slovenski liberali i Dalmatinski klub. To ne znači da je Prodan bio protivnik Deklaracije. Dapače, Stranka prava u Dalmaciji je među prvima podržala Svibanjsku deklaraciju. Najvjerojatniji uzrok slabe informiranosti dalmatinskih političara je periferni položaj Dalmacije i otežanost komunikacije prema ostalim dijelovima Monarhije. Ipak treba naglasiti da su se zadarski pravaši ispočetka klonili uporabe jugoslavenskog imena za traženu novu državnu jedinicu i koristili termin “ujedinjene hrvatsko-slovenačke zemlje”.

Prodan nije želio ujedinjenje sa Srbijom, barem ne tijekom 1917. godine.⁷ Prodanovo stajalište korespondira sa stajalištem *Hrvatske države*, službenog organa Starčevićanske stranke prava koja podržava Svibanjsku deklaraciju, ali je protiv ideologije jedinstvenoga jugoslavenskog naroda i jugoslavenske države.⁸ Međutim, za razliku od frankovaca, dalmatinski pravaši su smatrali da treba surađivati s narodnjacima i dalmatinskim Srbima i pristajanje na Svibanjsku deklaraciju smatrali su njihovim prihvaćanjem pravaškog programa. Frankovački list *Hrvatska* napao je, stoga, dalmatinske pravaše i tvrdio da su se metamorforzirali u južne Slavene. *Hrvatska kruna* je odgovorila da je njihov program bio i ostao “uzpostava slobodne hrvatske države”, ali da ne žele biti pravaši frankovačkog tipa.⁹ Stranka prava u Dalmaciji će se u kolovozu 1917. zauzeti za Svibanjsku deklaraciju.¹⁰

Buđenje političkog života išlo je polagano.¹¹ Sporosti je pridonosila i zabrana organiziranja javnih političkih sastanaka. Na taj problem upozor-

da “može biti vrlo čestiti, vrlo plemenit, vrlo značajan, najbolji političar, najbolji novinar ali niti se vidi u Zadru, niti se čuje u Parlamentu. U nijedno naše društvo ne zalazi, nije ni član narodnih društava u Zadru”. Don Ivo Prodan je umro u Zadru 11. ožujka 1933., a pokopan je na “franjevačkom” otočiću Galovcu ispred Preka. M. DIKLIĆ, “Don Ivo Prodan (Janjina, 1852. – Zadar, 1933.)”, *Zadarska smotra*, god. XLI/1992, br. 4-5, 247-249. M. DIKLIĆ, *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja prvoga svjetskog rata*, Zadar 1998.

⁷ “Naš urednik”, *Hrvatska kruna* (dalje u tekstu *HK*), br. 41, 26. 5. 1917.; “Otvor Česarevinskog vieća” i “Skupni Južni slavenski klub”, *HK*, br. 43, 2. 6. 1917.; O protivljenju ujedinjenja sa Srbijom vidi “Ma baš ‘jugoslavenska’ država?”, *HK*, br. 68, 29. 8. 1917.

⁸ “Prvi broj ‘Hrvatske države’, *HK*, br. 71, 12. 9. 1917.

⁹ “Malo odgovora dopisniku ‘Hrvatske’, *HK*, br. 87, 1. 12. 1917. Iz Zadra je i dalje dopisnik frankovačke *Hrvatske* smatrao Svibanjsku deklaraciju maglovitom, neostvarivom i protuhrvatskom, “Iz Zadra ‘Hrvatskoj’ u Zagrebu”, *HK*, br. 14, 6. 4. 1918.

¹⁰ “Stranka prava u Dalmaciji za izjavu Južnih Slavena”, *NL*, br. 68, 25. 8. 1917.

¹¹ Svibanjsku deklaraciju podržalo je hrvatsko novinstvo u Zadru, vidi: “Izjava Južnih Slavena”, *NL*, br. 44, 2. 6. 1917. Donošenje Krfske deklaracije 20. srpnja 1917. nije ostavilo dubljeg traga u zadarskoj javnosti. Prenosim komentar *Narodnog lista* na objavljenu Krfsku deklaraciju: “Mi bilježimo sve ovo kronake radi, jer se tiče naših zemalja. Suvišno je, da još jednom iztaknemo, da je pravac i cilj jugoslavenske politike u granicama ove Monarhije označenu poznatom deklaracijom od 30. svibnja na kojoj danas stoje svi jugoslavenski zastupnici i sve jugoslavenske stranke u Austro-Ugarskoj.” “Ugovor na Krfu”, *NL*, br. 64, 11. 8. 1917. *Hrvatska kruna* je još kraće prenijela vijest i to netočno o Krfskoj deklaraciji. Po njoj na Krfu je “ugovorena federacija triju grana jugoslavenskog naroda na podlozi posvemašnje autonomije u pogledu narječja, kulture i vjerozgovjesti.” “Samostalna jugoslav. država”, *HK*, br. 65, 18. 8. 1917.

rio je i Josip Beroš u Trstu 29. kolovoza 1917. na skupu koji je organizirala "Edinost". On je zatražio, u ime dalmatinskih Hrvata, da vlasti dopuste organiziranje političkih skupova koji su u svojoj biti prototalijanski usmjereni, što bi trebalo odgovarati i austrougarskim vlastima.¹² *Narodni list* je pratio proces potpore Svibanjskoj deklaraciji diljem južnoslavenskih zemalja. Kako je vrhbosanski nadbiskup krajem studenog 1917. napao Svibanjsku deklaraciju zbog ugrožavanja integriteta Monarhije, u čijem je opstanku vidio jedini spas za katoličanstvo i hrvatstvo Bosne i Hercegovine, zadarske novine *Narodni list* i *Hrvatska kruna* osudit će Stadlerov čin. *Narodni list* imao je dvostruke kriterije. *Narodni list*, naime, neće napasti Hrvatsko-srpsku koaliciju zato što ne podržava Svibanjsku deklaraciju, nego je taj problem prešućivao.¹³ S druge strane, *Hrvatska kruna* je zgrožena izjavom Hrvatsko-srpske koalicije u Saboru da stoji na temelju Nagodbe "tako službeno izgleda da je narodno mišljenje za jedinstvo to svak zna, ali se, na žalosti sa pravom voljom naroda još i sada malo računa".¹⁴ Dokaz za činjenicu da su austrijske vlasti u jugoslavenskoj ideji vidjele veću opasnost za integritet Monarhije od ideje hrvatskoga državnog prava možemo naći i u tome što je jedino polu-službena *Smotra dalmatinska* od zadarskog novinstva donijela integralnu izjavu, "Stadlera i 51 odličnog građanina" o protivnosti Svibanjskoj deklaraciji i politici Jugoslavenskog kluba i tako posredno dala potporu Stadlerovoj akciji.¹⁵

Austrijski ministar predsjednik Seidler se u listopadu 1917. izjasnio protiv Svibanjske deklaracije i to će dovesti do odlaska Jugoslavenskog kluba u opoziciju. *Hrvatska kruna* je komentirala događaj da "po našem mišljenju nema, niti će biti – austrijske vlade, koja će biti za Deklaraciju i naprotiv svaka od njih biti će protiv nje, pa stoga našim zastupnicima može biti mjesta jedino u opoziciji i to što žešćoj...".¹⁶ S druge strane pravaši su pozvali Zemaljski odbor da dade potporu Svibanjskoj deklaraciji. Prema dostupnim izvorima (novinstvo i arhivska građa) nemamo potvrde da je Zemaljski odbor, kao izvršno tijelo Dalmatinskog sabora, podržao Svibanjsku deklaraciju.¹⁷

Zadarski kraj je kasnio u potpori Svibanjskoj deklaraciji. Prvi spomen potpore Svibanjskoj deklaraciji u zadarskom novinstvu nalazimo tek na

¹² "Proti talijanskim aspiracijama", *NL*, br. 70, 1. 9. 1917.

¹³ "Nakon Šadlerovog udara", *NL*, br. 94, 28. 11. 1917; i "Odjek u Dalmaciji", *NL*, br. 96, 5. 12. 1917. Izgleda da je od dalmatinskog novinstva jedino dubrovačka "Prava Crvena Hrvatska" bila naklonjena Stadlerovu stajalištu. *Hrvatska kruna* u Stadlerovu napadu na Svibanjsku deklaraciju vide utjecaj "Njemaca i Mađjara", "Hrvatski dnevnik", *HK*, br. 86, 28. 11. 1917; i "Izjava nadbiskupa Stadlera", *HK*, br. 88, 8. 12. 1917.

¹⁴ "Hrvatski sabor nije za jedinstvo jugoslasvenstva", *HK*, br. 63, 11. 8. 1917.

¹⁵ "Izjava nadbiskupa dra Stadlera", (dalje u tekstu *SD*), br. 95, 28. 11. 1917. *Smotra* je jedina objavila i demantij bosanskohercegovačke Zemaljske vlade da ona stoji iza Stadlerove izjave. "Bosanska Zemaljska vlada i izjava nadbiskupa Stadlera", *SD*, br. 96, 1. 12. 1917.

¹⁶ "Naši proti vladi", *HK*, br. 81, 24. 10. 1917.

¹⁷ "Na znanje", *HK*, br. 81, 24. 10. 1917.

samom kraju 1917. godine.¹⁸ Tada su tri svećenika Zadarske nadbiskupije (Josip Felicinović, Jure Luša i Jure Palčić) dali javnu potporu deklaraciji.¹⁹ Prodan je pozvao svećenike Zadarske nadbiskupije da se odlučnije zauzmu za Svibanjsku deklaraciju potaknut Izjavom svećenstva susjedne Šibenske biskupije koje je već krajem studenog 1917. dala javnu i masovnu potporu Svibanjskoj deklaraciji.²⁰ Dapače, *Narodni list* nezadovoljan aktivnošću dalmatinskih općina poziva ih da daju potporu Svibanjskoj deklaraciji jer “neka zastupnici dobiju onu nepokolebivu srčanost, koju daje jako zaledje sviesna naroda, ono što je danas od čeških zastupnika načinilo bedem narodne obrane. Kad su se jednom javile neke obćine, treba da ih sliede i ostale, to jest one, kojima nije bio nametnut komesar, te uživlju ustavnu samoupravu. To im stavljamo na srce”.²¹ Tek su početkom svibnja 1918. općine iz zadarskog kotara (Biograd i Silba) oglasile se i dale potporu Svibanjskoj deklaraciji.²² Tijekom srpnja svećenici novigradskog dekanata pružili su potporu “Jugoslavenskoj deklaraciji”, kao i nekoliko stotina Novigradana i sedmorica maturanata Hrvatske gimnazije.²³ Opravdanje za slabiji politički pokret nego što je bio među Česima i Slovencima, *Narodni list* nalazi u slaboj promentnoj povezanosti Dalmacije.²⁴

Pogoršanje stanja u Monarhiji tijekom 1918. godine radikalizirat će pisane *Narodnog lista*. Krajem veljače objavit će dva dopisa. Prvi je od dr. Lazara Cara, iz Zagreba, koji poziva hrvatsko sokolstvo da intenzivira rad iako je svima bila poznata činjenica, a uredniku Biankiniju posebno, da je najveći dio sokolskih organizacija raspušten odlukama austrijskih vlasti. Drugi dopis je don Ive Matića iz Kliševa kraj Dubrovnika koji podržavajući Svibanjsku deklaraciju na kraju napominje: “Ma koliko spomenuta deklaracija po mome mišljenju i osjećanju sadržava tek naš minimalni ili, kako ga drugi vole nazivati, naš privremeni narodni program...”²⁵ U kolovozu su državne vlasti zabranile članak “Lekcija iz Balkanskog rata” pisca “m. c” (najvjerojatnije je riječ o Marku Caru, činovniku na Zemaljskom odboru i

¹⁸ Općenito je politički život i deklaracijski pokret sporo tekao. *Hrvatska kruna* će zato u listopadu 1917. objaviti članak pod znakovitim naslovom “Je li zbilja Dalmacija za Deklaraciju?!” *HK*, br. 79, 17. 10. 1917.

¹⁹ “Za deklaraciju”, *NL*, br. 102, 29. 12. 1917.

²⁰ “Izjava”, *HK*, br. 86, 28. 11. 1917; i “Za rad u smislu izjave 30. svibnja”, *HK*, br. 1, 5. 1. 1918.

²¹ Do početka veljače 1918. u Dalmaciji je raspušteno 22 općine. “Raspuštene obćine”, *NL*, br. 10, 6. 2. 1918.

²² “Izjave za bečku deklaraciju”, *NL*, br. 9, 1. 2. 1918; “Iz Biograda na moru” i “Obćina Silba za Deklaraciju”, *NL*, br. 28, 16. 5. 1918. Pravaška *Hrvatska kruna* je još u lipnju 1917. pozvala dalmatinske općine da podrže Deklaraciju. “Dvie izjave”, *HK*, br. 46, 13. 6. 1917.

²³ “Za jugoslavensku deklaraciju”, *NL*, br. 35, 4. 7. 1917; i “Za jugoslavensku deklaraciju”, *NL*, br. 36, 11. 7. 1918. Od sedam maturanata dvoje je Srba i jedna Srpkinja (Nada Amanović). “Za jugoslavensku deklaraciju”, 1. 8. 1918. U Novigradu su skupljane dvije peticije potpore deklaraciji, jedna od žena, a druga od ostalih građana.

²⁴ “Na čast istine”, *NL*, br. 34, 27. 6. 1918.

²⁵ “Poruka hrvatskom sokolstvu!” i “Izjava”, *NL*, br. 14, 20. 2. 1918.

Srbinu-katoliku), koji je pozvao na "jedinstvo Jugoslavena" koje je postojalo za vrijeme balkanskih ratova. Člankopisac nakon toga povezuje činjenicu da su to iste snage koje su željele reviziju Bukureštanskog mira iz 1913. i namevanje mira u Brest-Litvosku.²⁶

Tijekom posljednjeg desetljeća u veljači 1918. održan je u Zadru sastanak hrvatskih i srpskih političara o stanju u Monarhiji i Dalmaciji. Na njemu je zaključeno da se u Zadru napokon organizira prva javna skupština s političkim programom.²⁷ Održala se tek 3. ožujka 1918. godine u prostorijama Hrvatske čitaonice. Na skupu su nazočili, uz brojno općinstvo, zastupnici Prodan, Baljak, Medini i Perić. Na skupštini se Prodan opravdavao da se ona nije mogla održati prije "uslied iznimnih prilika u kojima se Dalmacija nalazi".²⁸ Prihvaćena je Rezolucija koja:²⁹

1. "Zahtijeva potpuno i bezuvjetno provođenje načela samoodređenja naroda kao jedini uvjet života i slobodnog razvitka jedinstvenog naroda Slovenaca, Hrvata i Srba.
2. Odobrava akciju narodnog predstavnništva, započet u Beču deklaracijom dne 30. svibnja 1917. koja ide za postignuće državne samostalnosti Južnih Slavena.
3. Izražava Jugoslavenskom klubu u Beču zahvalnost, što je iznio na javnost nečuvana neđjela počinjenih na našem narodu od početka ovog rata, te zahtijeva dužnu odmazdu.
4. Očekuje, da će narodni zastupnici ustrajati nepokolebivo u tom pravcu, solidarni sa zastupnicima bratskog češkog naroda, sigurni o jednodušnom pristajanju i potpori svoga naroda."

Proslava stogodišnjice rođenja Petra Preradovića 19. ožujka 1918. dovela je do prvog uličnog manifestiranja južnoslavenske ideje nakon početka rata. Nakon uobičajene svečane akademije gradom je odjekivala hrvatska pjesma i poklici ili kako je to *Narodni list* napisao: "A iz daljine, iz noći, dopirala je jeka zanosnih poklika. To je omladina davala oduška onomu, što se nakupilo bilo u njezinom srcu."³⁰ Očito je okupljanje za Preradovićevu obljetnicu dala poticija zadarskim političarima jer će se u pozivu na sastanak dalmatinskih zastupnika 13. travnja 1918. u Zadru pozivati na novu snagu koju im je dala proslava obljetnice. Na sastanak je pozvan i Antun Korošec, predsjednik Jugoslavenskog kluba zastupnika u Carevinskom vijeću. Tema sastanka su opće političke prilike i problem opskrbe hranom. Iako se zbog prometnih teškoća nije znalo kad će točno doći Korošec, u Zadru se formirao "Odbor neovisnih građana" za njegov

²⁶ "Lekcija iz Balkanskog rata", *NL*, br. 40, 8. 8. 1918. Člankopisac je u članku ponudio novo čitanje četiri S u srpskom grbu: "Samo sloga Slovena spasava."

²⁷ "Skupština", *NL*, br. 15, 23. 2. 1918; i "Poziv na javnu skupštinu", "Sastanak zastupnika", *NL*, br. 16, 27. 2. 1918.

²⁸ "Narodna skupština u Zadru", *NL*, br. 18, 6. 3. 1918. O teškoćama u prijevozu govori činjenica da u ožujku nitko iz Dalmacije nije mogao biti na sastanku Starčevićanske stranke prava, brzogov ne radi, a za putovanje u Rijeku treba nekoliko dana unaprijed nabaviti kartu. "Zašto nije u Zagrebu bio nitko od dalmatinske pravaške organizacije", *HK*, br. 13, 30. 3. 1918.

²⁹ "Javna skupština", *SD*, br. 19, 6. 3. 1918.

³⁰ "Preradovićeve proslava u Zadru", *NL*, br. 20, 20. 3. 1918.

doček. Na samu vijest o mogućem dolasku Korošca mobilizirano je državno redarstvo, a lažna dojava o njegovu dolasku dovela je na zadarsku rivu mnoštvo građana i sav policijski aparat.³¹ Na kraju Korošec radi dogovora s Česima uopće nije došao u Zadar, ali se u četvrtak na večer 11. travnja okupilo mnoštvo Hrvata i Srba na njegov nesuđeni doček. Sastanak je 13. i 14. travnja okupio 18 dalmatinskih zastupnika. Skupom je predsjedao dr. Ivčević, predsjednik Zemaljskog odbora. Na sastanku je konstatirano da su u Dalmaciji nastale nove političke prilike i da se osjeća zajednički rad bez obzira na stranačke podjele. Daje se potpora radu Jugoslavenskog kluba i Česima. Upućen je brzojav banu Mihalovichu da se omogući izvoz hrane iz banske Hrvatske jer su stotine ljudi u Dalmaciji umrle od gladi. Posebna delegacija pod Prodanovim vodstvom upućena je bolesnom Biankiniju (sломio je nogu). Odlaskom Prodana Biankiniju htjelo se iskazati jedinstvo hrvatskih snaga i da su prevladane stare stranačke trzavice između dvaju svećenika, vođa zadarskih Hrvata. Na kraju su doneseni zaključci koji su isticali: potpora radu Jugoslavenskog kluba; tražio se saziv Dalmatinskog sabora i uspostava općinske autonomije; prosvjedovalo se protiv nasilja nad narodom; popravljane novčanih prilika jer je Dalmacija bila financijski potpuno iscrpljena. Tražilo se omogućavanje slobodne trgovine između dvije polovice Monarhije; najgorčenije se osuđivala privredna špekulacija; trebalo je omogućiti Zemaljskom odboru nadzor nad državnim distribucijom hrane.³²

U pravaškim krugovima u Zadru javila se ideja da je rezoluciju dalmatinskih zastupnika trebalo nadopuniti izjavom protiv talijanskih presizanja na hrvatsku obalu i potaknuti ideju o formiranju Narodnog vijeća.³³

Nesuđeni dolazak Korošca u Dalmaciju doveo je do neslućenih komplikacija za državne vlasti. Uz navedeno mobiliziranje državnog redarstva u Zadru, u Split je poslan odred državnog redarstva da pomogne održavanju reda zbog mogućeg dolaska Korošca. Kako u Splitu nije uvedeno državno redarstvo kao u Zadru, to je značilo kršenje zakona i autonomije Dalmacije. Zbog toga su dalmatinski zastupnici u Carevinskom vijeću odlučili prosvjedovati u Beču i tražiti povlačenje državnog redarstva iz Splita.³⁴

Na godišnjicu Svibanjske deklaracije *Narodni list* je objavio promidžbeni članak koji govori da se "val oduševljenja razvio našim narodom". List uspoređuje deklaracijski pokret s Ilirskim pokretom i tvrdi da je on širi od Ilirskog pokreta koji je postojao samo među inteligencijom.³⁵

³¹ "Sastanak zastupnika u Zadru", "Dr. Korošec" i "Suvišni aparat", *NL*, br. 23, 10. 4. 1918.

³² "Sastanak zastupnika u Zadru", Mnoštvo je čekalo Korošca dva sata budući da je parobrod kasnio, "Dr. Korošec ne prispio", Prilikom dolaska Ante Tresića-Pavičića zadarska mu je mladež organizirala ovacije. "Izkazi za dr. Tresića", *NL*, br. 24, 17. 4. 1918.

³³ "Još nekoliko rieči prigodom zastupničkog sastanka", *HK*, br. 16, 24. 4. 1918.

³⁴ "Smotra polemizira", *NL*, br. 24, 17. 4. 1918; i "Državna policija u Splitu", *NL*, br. 25, 25. 4. 1918.

³⁵ "Godišnjiva Svibanjske deklaracije", *NL*, br. 30, 31. 5. 1915. Možemo istaknuti da se ondašnjem zadarskom novinstvu koristi termin Bečka ili Svibanjska deklaracija, a nikad Majjska deklaracija. Očito je ovo posljedno ime nastalo tijekom trajanja jugoslavenske države.

Problemi u Namjesništvu

Još na početku 1917. prilikom formiranja Clam-Martinićove vlade koja je djelovala uz potporu velikaustrijskih krugova postavilo se pitanje dalmatinskog namjesnika. Prema neprovjerenim izjavama *Trgovačko gospodarskoga glasnika*, velikaustrijski krugovi bili su nezadovoljni djelovanjem Attemsa³⁶ “i krivim postavljanjem prema Mađarima” nastojali naći zamjenu za njega. Prema njima, novi namjesnik trebao je biti “prijatelj” velikaustrijske ideje vitez Vuković, član Gospodске kuće Carevinskog vijeća, ili čak Hubert knez Borelli čija su brojna putovanja u Beč radi aprovizacije bila zapravo samo paravan za pregovore. U svakom slučaju, do smjene Attemsa nije došlo.³⁷ Kriza u Namjesništvu krajem 1917. došla je iz drugog smjera. Naime, došlo je do sukoba između namjesnika Attemsa i podnamjesnika Thuna. *Smotra* je taj sukob ignorirala. Jedina indicija da nešto nije u redu bila je vijest da se Thun nakratko vratio u Zadar poslije “oduljeg dopusta” da se oprost od službe u Dalmaciju. Novu službu je dobio na Namjesništvu Donje Austrije u Beču. Dalmatinski političari traže da se napokon na odgovorna mjesta na Namjesništvu namještaju Dalmatinci, a ne razni “njemački ili židovski kulturtraegeri”. Na odgovornim mjestima gotovo da i “nema domaćih ljudi”, zaključuje *Narodni list*.³⁸ Prema hrvatskim izvorima (Biankini), grof Thun je kao češki grof tijekom vremena postao naklonjen Hrvatima, a osobito njegova supruga. Navodno je, prema bečkim novinama, Thun trebao biti “slavenski potkancelar” u Dalmaciji i srezati premoć talijanskog činovništva na Namjesništvu. Ubrzo je došao u sukob s Attemsom što je ponekad dovodilo do smiješnih situacija na Namjesništvu. Upravo je zbog tih razloga Thun morao napustiti Dalmaciju.³⁹

³⁶ Mario grof Attems (Trst, 1862. – Gorica, nakon 1940.). Potječe iz grofovske obitelji u Gorici, gdje je započeo školovanje. U Beču je završio Terezijansku akademiju. Od 1889. bio je u upravnoj službi, a od 1892. do 1895. radi u Ministarstvu unutarnjih poslova u Odsjeku za Dalmaciju i Primorje. Potom službuje kao kotarski poglavar u Linzu, Ptuju i Mariboru. Godine 1909. kao dvorski savjetnik dolazi za kotarskog predstojnika u Pulu. Od rujna 1911. bio je dopredsjednik Namjesništva u Zadru, te je početkom 1912. bio postavljen za namjesnika Dalmacije gdje ostaje do kraja Prvog svjetskog rata. Vidi: Josip BEROŠ, “Dalmacija pod terorom posljednje austrijske Attemsove administracije (1911. – 1918.)”, *Zadarska revija*, br. 5, Zadar 1964., 376-383 i br. 6, 562-577.

³⁷ “Dalmacija i novi kurs”, *Trgovačko-gospodarski glasnik*, (dalje TGG), br. 6, 1. 1. 1917.

³⁸ Citirani dio članka cenzura je zaplijenila, “Tudjinsko gospodarenje”, *NL*, br. 26, 2. 5. 1918; i “Lične vijesti”, *SD*, br. 47, 12. 6. 1918.

³⁹ “Prigodom odlaska grofa Thuna”, *NL*, br. 33, 20. 6. 1918; i “O grofu Thunu”, *NL*, br. 45, 12. 9. 1918. Grof Thun je napadnut u njemačkom novinstvu da je gorljivi Čeh i podupiratelj jugoslavenskog pokreta. “Narodni list” ironizira da kako su Hrvati različiti od Nijemaca: “Mi naprotiv njemačke grofove, iza kako su dobro na naš račun djelovali, imenujemo počastnim građanom skoro sviju obćina” misleći na grofa Attemsa. O Thunu kao “slavenskom potkancelaru” vidi: “Opet o grofu Thunu”, *NL*, br. 46, 28. 9. 1918.

Prema raspadu Monarhije

Indikator općeg raspoloženja bio je odnos prema “organizaciji” slavljenja pobjedničkih mirova na Istoku koje je građanstvo ignoriralo, dok su svečane procesije za mir bile masovno pohađane, uz opće kićenje grada.⁴⁰ Prvi svibnja 1918. protekao je neradno, trgovine su bile zatvorene, a radnici nisu došli na posao.⁴¹

Rasprave na Krunskom vijeću o statusu Dalmacije i Bosne i Hercegovine u Badenu 30. svibnja 1918. godine doprle su i do zadarske javnosti.⁴² Tijekom lipnja kružile su Zadrom vijesti, koje se bile i neslužbeno potvrđene objavljivanjem članka u bečkim *Neue Freie Presse* o dogovorima u Budimpešti o ujedinjenju Dalmacije s Bansom Hrvatskom. Na tim sastancima sudjelovali su hrvatski ban Mihalovich, grof Kulmer (predstavnik Koalicije) s mađarskim predsjednikom vlade Wekerleom i Unkelhäuserom, ministrom za Hrvatsku u ugarskoj vladi. Prema tim izvorima ban i predstavnici Hrvatske bili su za ujedinjenje s Dalmacijom i Bosnom i Hercegovinom.⁴³ Zemaljski odbor Kraljevine Dalmacije, koji je čitav rat bio bez političke inicijative,⁴⁴ prvi put reagira. Predsjednik Ivčević se sastaje s Attemsom 20. lipnja i prosvjeduje što se o položaju Dalmacije raspravlja i rješava a “da se njeno ustavno zastupstvo ne bude saslušalo i privolu izjavilo”.⁴⁵ Dapače, *Narodni list* je upozorio političare iz Banovine da ne mogu pregovarati o Dalmaciji bez dalmatinskih političara i da u “budućim sličnim prigodama traže pravi kontakt sa predstavnicima iz sviju jugoslavenskih zemalja.”⁴⁶

Iz novinskih tekstova i političkih aktivnosti je evidentna politička suradnja i jedinstvo većine hrvatskih i srpskih političkih snaga u Dalmaciji na ostvarivanju ideje o formiranju južnoslavenske države. Tomu treba pridodati da je hrvatsko novinstvo u Zadru, u cilju zajedničkog rušenja Monarhije,

⁴⁰ “Svečani ophod za mir”, *SD*, br. 47, 12. 6. 1918.

⁴¹ “1. svibnja”, *NL*, br. 26, 2. 5. 1918.

⁴² O raspravama austrijskih i ugarskih vladajućih krugova o preustroju Monarhije vidi ŠEPIĆ, *Sudbinske dileme stvaranja Jugoslavije*, svezak 3, Pula – Rijeka 1989.

⁴³ “O jugoslavenskom pitanju”, *SD*, br. 48, 15. 6. 1918.

⁴⁴ Oštri napad na neaktivnost Zemaljskog odbora došao je od don Frane Ivaniševića u listu *Novo doba* čiji je urednik dugogodišnji suurednik i prijatelj Vinko Kisić, “Na časti istine”, *NL*, br. 34, 27. 6. 1918. U napad na neaktivnost se uključila i *Hrvatska kruna* koja insinuira da se Zemaljski odbor javio za riječ tek nakon što su dalmatinski zastupnici pozvali da Odbor da reagira. “Neke netačnosti”, *NL*, br. 34, 27, 6, 1918.

⁴⁵ “Predstavka Zemaljskog odbora na Vladu o namjerama da se riješi pitanje pripadnosti Dalmacije”, *SD*, br. 50, 22. 6. 1918. Treba napomenuti da *Smotra* ne citira dio o zajedničkom rješavanju pitanja Dalmacije s ostalim južnoslavenskim zemljama. “Što gospodari Smotre prešućuju”, *NL*, br. 34, 24. 6. 1916.

⁴⁶ “Glas Dalmacije”, *NL*, br. 34, 27. 6. 1918. Javno očitovanje predsjednika Zemaljskog odbora Ivčevića iznenadilo je, pomalo, političku javnost. O njemu je, naime, vladalo mišljenje kao o hladnokrvnom i konzervativnom političaru koji se ne istrčava u javnost. “Poruka Dalmacije”, *NL*, br. 35, 4. 7. 1918.

pisalo veoma blagonaklono o povratku talijanskih političkih zatvorenika i prognanika u Zadar.⁴⁷ Kako su frankovci i austrijske vlasti, svatko iz svojih pozicija, bili protiv stvaranja jugoslavenske države, oštrica zadarskog novinstva, a osobito *Narodnog lista* bila je okrenuta protiv njih. *Narodni list* je iz broja u broj napadao austrijske organe vlasti zbog nesposobnosti u aprovizaciji, o razmahu korupcije kao i neprijateljskom stajalištu austrijskih vlada protiv Slavena. Državna tijela su redovito cenzurirali svaki broj *Narodnog lista* tijekom 1918. Napadi *Narodnog lista* na frankovce bili su još žešći. Oni se optužuju da su se tijekom rata zalagali za raspuštanje Zemaljskog odbora, da surađuju s denuncijantima na Namjesništvu kao i da su pozivali na progon profesorskog zbora na zadarskim školama. Frankovci su etiketirani kao “nutarnji neprijatelji” i “izmet našeg naroda” koji će u Dalmaciji biti poraženi. Upravo je neshvatljiva količina mržnje koja dolazi sa stranica *Narodnog lista* prema jednoj hrvatskoj političkoj stranci. Objašnjenje ovoj mržnji možemo ponuditi u promišljanju urednika Biankinija da se hrvatsko pitanje može riješiti samo u suradnji sa Srbima i stvaranju jugoslavenske države. Apriorno stajalište da je hrvatska budućnost vezana uz Srbe limitirala je objektivnost *Narodnog lista* što je već bilo vidljivo i za vrijeme Balkanskih ratova, kad je list panegerički pisao o Srbiji, a da bi opravdao srpske zločine nad Albancima, pisao je rasistički o njima.⁴⁸ U sklopu takva stajališta, treba razumjeti potporu ideji o formiranju zajedničkog srpsko-hrvatskog jezika koji bi se trebao temeljiti na “istočnom narječju i latiničnom pismu”.⁴⁹

Zadarski pravaši, podržavajući deklaracijski pokret, ostali su gotovo sve do propasti Monarhije protiv ujedinjenja sa Srbijom i negiranja hrvatstva u ime jugoslavenstva. Suradjući s Hrvatskom strankom, u svakoj prilici nastojali su istaknuti hrvatski karakter Dalmacije i upozoravali su listove bliske ideologiji vođa Hrvatske stranke, npr. *Novog doba*, splitskog lista čiji je urednik bio Vinko Kisić, dugogodišnji suradnik Jurja Biankinija, da temelj djelovanja mora biti na “tvrdoj i stalnoj osnovi i na tradicijam otaca, naime baš po onim stiegom (misli se na hrvatski, op. A. B.) koji se vije od dvanaest viekova i koji se nije nikada dosle pred protivnikom savio”.⁵⁰ Još je jasnije u srpnju 1918. iskazao svoje neprijateljsko stajalište o hrvatskom preuzima-

⁴⁷ O suradnji Hrvata, Srba i Slovenaca Juraj Kapić, zastupnik u Dalmatinskom saboru, objavit će članak “Felix culpa” u *Narodnom listu*, br. 38, 25. 7. 1918. gdje će napisati da je “sretan ovaj rat (!) jer je napravio jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. *Hrvatska kruna* će npr. napisati veoma lijepi članak o proslavi pedesetogodišnjice braka Luigija i Marije Ziliotto. Svečanu misu zahvalnicu održao je zadarski pomoćni biskup Borzatti, kasniji veliki pobornik pripajanja Zadra Italiji. “Veleuč. odvjetnik dr. Ziliotto”, *HK*, br. 6, 9. 2. 1918.

⁴⁸ “Poraz nutarnjeg neprijatelja u Hrvatskoj – predstojeći poraz u Dalmaciji”, *NL*, br. 38, 25. 7. 1918; i “Ogavne denuncije”, *NL*, br. 39, 1. 8. 1918. O pisanju *Narodnog lista* pred Prvi svjetski rat vidi: Ante BRALIĆ, *Zadarsko novinstvo uoči Prvog svjetskog rata*, magistarska radnja, Zagreb 2002.

⁴⁹ “Ćirilica”, *NL*, br. 42, 22. 8. 1918. Zadarski književnik Marko Car zalaže se za očuvanje ćirilice jer ako Nijemci mogu imati dva pisma zašto to ne bi mogli imati i Jugoslaveni.

⁵⁰ “Novo doba”, *HK*, br. 20, 22. 5. 1918.

nju jugoslavenskog imena: “Samo mi Hrvati imali bismo kao kopilad ostat bez očeva i majčina imena i onda zbacit onu oznaku na koju smo od vajakada upisani u međunarodnim knjigama, drugčije, odijeljeno od Niemaca i Magjara.”⁵¹

Jedan dio zadarske (hrvatske i srpske) javnosti nije bio zadovoljan aktivnošću dalmatinskih političara smatrajući ih neaktivnima:

“Teška vremena, slavna, novo doba nakon rata... Tri izjave i dva sastanka – to je rad naših prvaka, patriota, narodnih zastupnika. Neko je u Zagrebu, neko u Beču, neko na ljetovalištu, na burzi, neko u aprovizaciji, a na braniku nardoa našega lebdi sudbina. Krivci smo, teški zločinci prema našem narodu i domovini i opravdanja nema!”⁵²

Početak rujna umirovljen je općinski upravitelj Škarić, koji je svoju funkciju upravitelja općine (tal. *gerente*) obavljao do 31. listopada kada je bio izbačen iz ureda.⁵³

Jedan od posljednjih pokušaja vladajućih krugova Monarhije da utječu na konačni rezultat rješavanja nacionalnog pitanja na jugu države bio je put mađarskog političara Istvana Tisze po južnoslavenskim krajevima. Tisza je putovao preko Zagreba, Gospića, Zadra, Metkovića pa prema Sarajevu. Na tom putovanju želio se informirati o mogućnostima rješavanja južnoslavenskog pitanja u ugarskom dijelu Monarhije. Pri tome je davao hrvatskim političarima obećanja o rješavanju dalmatinskog pitanja u Hrvatskoj. U Zadru je odvojeno primio Biankinija, Ivčevića, Machieda i Ziliotta. Što se tiče Bosne i Hercegovine, dobivao je obećanja srpskih (Dušan Popović) i muslimanskih političara o integraciji Bosne i Hercegovine u ugarskom dijelu Monarhije. Međutim, na put je krenuo kasno. Upravo tijekom putovanja došla je vijest o proboju Solunskog fronta i prodoru srpskih i francuskih snaga vardarsko-moravskom dolinom. Tisza je doživio razočaravajuće iskustvo demonstrativnog odbijanja srpskih i muslimanskih političara u Sarajevu.⁵⁴ Putovanje Tisze južnoslavenskim krajevima službeno je tumačeno kao informiranje o prilikama prehrane i austrijska cenzura je plijenila članke u zadarskim novinama koje su govorile o političkom karakteru posjeta.⁵⁵

Austrijske vlasti se sve više boje da neće moći održavati red i mir u Dalmaciji. U tu svrhu predvidjeli su otpuštanje dijela povjerljivih ljudi iz vojske za službu državnog redarstva u Zadru. Zadarsko redarstvo imalo je

⁵¹ “Na nečistu rabotu čist odgovor”, *HK*, br. 26. 10. 7. 1918. Na žalost, zadnji sačuvan broj *Hrvatske krune* u Državnom arhivu u Zadru je br. 27, od 13. srpnja 1918. godine.

⁵² “Kroz more jada”, *TGG*, br. 47, 15. 9. 1918.

⁵³ “Dvorski savjetnik Škarić”, *TGG*, br. 47, 15. 9. 1918.

⁵⁴ Luka ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslavenskog pitanja 1914-1918*. Tuzla 1980.

⁵⁵ Tisza je bio 17. rujna u Zadru i zadržao se nekoliko sati. “N. P. pukovnik grof Stjepan Tisza u Zadru”, *SD*, br. 75, 18. 9. 1918; i “Zadar”, *NL*, br. 46, 28. 9. 1918. Cenzuriranje vijesti o Tiszinu boravku u Zadru osobno je naredio upravitelj Namjesništva Golf, “Sudbina jednog komunikeja”, *NL*, br. 47, 4. 10. 1918.

46 redara. Međutim, njih 20 poslano je u Split, gdje su austrijske vlasti smatrale da je najviše ugrožena sigurnost. Prema planovima u Zadru je trebalo zaposliti dodatnih 30 ljudi, u Splitu 40, a u Šibeniku 20. Za obuku tih ljudi bila su predviđena sredstva.⁵⁶ Krajem rujna 1918. austrijska tijela poduzimaju posljednji represivni pokušaj za održanje reda i mira u zadarskom kraju. Državne vlasti za državno redarstvo, nesigurne u lojalnost domaćih ljudi u redarstvu, u Zadar dovode pet redara Mađara, koji nisu znali ni riječi hrvatskoga. Istovremeno je 26. rujna, mjesec dana prije raspada Monarhije, provedena velika akcija hvatanja vojnih dezertera u zadarskom kraju. Tom prilikom uhvaćeno je 30 bjegunaca.⁵⁷

Početak listopada došlo je do djelomičnog kolapsa poštanskog prometa. Naime, iz Dalmacije je obustavljen promet paketima prema Beču, "osim paketa s kvasom, nužnih paketa i novčanih pošiljaka".⁵⁸ O raspadu represivnog aparata i popuštanja državne presije govorila je i objava vijesti o bratu Jurja Biankinija, dr. Ante Biankiniju, koji je prema gradačkoj *Tagespost* savjetnik američkog predsjednika Wilsona. Antu Biankinija, kao aktivnog člana jugoslavenskog pokreta u Americi, pratila su austrijska tijela i vođen je kao politički sumnjiva osoba. Juraj Biankini je komentirao vijest o svom bratu ovako: "Tagespost je sigurno imala ovu viest od Ministarstva vanjskih poslova, jer otkada je buknuo rat s Amerikom nitko u nas nije mogao dobiti ni cigle brazde od dr. Biankinia, ma koliko to želio i nastojao."⁵⁹ U istom broju polemizirajući s *Hrvatskom krunom* koja se negativno izrazila o Hrvatsko-srpskoj koaliciji i njezinoj neaktivnosti, *Narodni list* naglašava da su oni uvijek poštovali prijatelje i protivnike i u tom kontekstu zamjera *Hrvatskoj kruni* što je napadala Trumbića: "Doduše dr. Trumbić je po našem kaznenom zakonu veleizdajnik, tjera sada veleizdajničku rabotu i po tome valjda radi i proti našem narodu - makar je priznat kao državnik velikih sposobnosti." *Narodni list* zapravo želi reći da podržava rad Trumbića za razliku od *Hrvatske krune*.⁶⁰

⁵⁶ Splitski poglavar još je na Novu godinu 1918. okarakterizirao sigurnosno stanje u Splitu kao nemoguće. Državni arhiv u Zadru (dalje DAZ), Presidijalni spisi Namjesništva (dalje PSN), sv. 706, br. R-9/18 i R-1923/18.

⁵⁷ "Magjarski redari" i "Hajka na bjegunce", članak o dezerterima je zaplijenjen, *NL*, br. 46, 28.. 9. 1918.

⁵⁸ "Poštanske vijesti", *SD*, br. 80, 5. 10. 1918.

⁵⁹ "Hrvat iz Dalmacije kod Wilsona", *NL*, br. 47, 4. 10. 1918.

⁶⁰ "Na razješnjenje", *NL*, br. 47, 4. 10. 1918. *Hrvatska kruna* je u kolovozu 1917. oštro napala Trumbića i njegov dogovor s Pašićem (Krfska deklaracija) smatrajući da bi nova država bila "nova vojna krajina", a federativno uređenje samo opsjena. U istom članku "Ma baš 'jugoslavenska' država?", *HK*, br. 68, 29. 8. 1917. napala je hrvatsku inteligenciju da narodu muti pojmove jugoslavenstvom – sve obrnuto od Srba koji su uvijek gonili svoje srpsko ime. Hrvatstvo je s vremenom zapalo u "maglu". *Hrvatska kruna* je ponovo napala Trumbića u siječnju 1918. protivajući se formiranju jugoslavenske države jer bi u toj državi Srbi imali hegemoniju. "Krfski pakt" i "Nova famozna čestitka dra Trumbića i odgovor", *HK*, br. 4, 26. 1. 1918.

Izgleda da je austrijska cenzura u Zadru radila gotovo do sloma Monarhije. U *Narodnom listu* u broju 49 od 17. listopada nalazimo još dvije zapljene po članku 7.a zakona od 5. svibnja 1869.⁶¹ Prema arhivskim podacima posljednja zapljena članka dogodila se samo dan uoči sloma austrougarskih vlasti u Zadru, 30. listopada. Tada je cenzura na zahtjev Državnog odvjetništva zabranila članak *Trgovačko-gospodarskog glasnika* o djelovanju Koalicije u Hrvatskoj. Članak je zamijenjen tekstem "Njega voćaka i upotreba dendrina". U članku o Koaliciji *Glasnik* je napao njezinu neaktivnost tijekom rata, a osobito njezino kalkulanstvo. Zašto je cenzura zaplijenila članak u kojem nije bilo izravnog napada na austrijske vlasti, možemo samo nagađati, a jedno od mogućih objašnjenja je da su se cenzori htjeli "svidjeti" nadolazećoj vlasti.⁶² O promjeni stajališta najviših austrijskih dužnosnika u Dalmaciji prema novim središtima moći govori podatak da je zadnji dalmatinski podnamjesnik Golf, tijekom listopada 1918. počeo posjećivati Hrvatsku čitaonicu.⁶³

U Kninu 7. listopada dolazi do političkih demonstracija. Pri tome se pjevaju srpske nacionalne pjesme, kliče se kralju Petru i predsjedniku srpske vlade Pašiću.⁶⁴ Dezintegracija je sve brža, ugarski ministar predsjednik Wekerle izjavljuje da se položaj Ugarske prema Austriji "bitno promijenio". Što se tiče Hrvatske zalaže se za ujedinjenje banske Hrvatske i Dalmacije i poboljšanje stanja Hrvatske promjenom nagodbe.⁶⁵

U samom gradu Zadru, kontrola državnih tijela sve je slabija. Zapovjedni general u Sarajevu Stjepan Sarkotić upozorava Namjesništvo 25. listopada da je obaviješten od zadarskoga vojnog zapovjedništva da talijanski ratni zarobljenici koji rade na "Zračnoj postaji" (njem. *Flugstation*) na Puntamici pjevaju protuaustrijske pjesme pri povratku u grad, te da dolazi do bratimljenja građana sa zarobljenicima. Namjesništvo potvrđuje izvješće zapovjednoga generala u Sarajevu i nadopunjuje da ih je o tome izvijestio Mate dell'Orco koji s njima radi. Tekst pjesme odgovara sadržaju letka koji je bačen na Zadar 27. kolovoza 1918.⁶⁶

⁶¹ "Zapliene", *NL*, br. 49, 17. 10. 1918.

⁶² "I Koalicija...", *TGG*, br. 49-50, 1. 11. 1918.

⁶³ "Upliv vremena", *TGG*, br. 49-50, 1. 11. 1918.

⁶⁴ *DAZ*, *PSN*, sv. 707, br. R-3204, 14. 10. 1918.

⁶⁵ "U ugarskoj zastupničkoj kući", *SD*, br. 84, 19. 10. 1918. Zanimljivo je primijetiti da u *Smotri* nije tiskan Manifest cara Karla o preuređenju austrijskog dijela Monarhije na federativnom načelu.

⁶⁶ *DAZ*, *PSN*, sv. 707, br. R-3324, 25. 10. 1918. Tekst pjesme glasi:

"E noi faremo la carica sull' Alpi
 Sú coi canoni sú con le armi
 Impianteremo la baionetta ai cani
 L' impianteremo senza pietà
 Goia bella, sei tu m' ami
 Dammi la mano dimmi l' addio

Formiranje nacionalnih vijeća diljem propadajuće Monarhije djelovalo je poticajno na odlučniju aktivnost Talijanske stranke. Završni poticaj dogodio se 29. listopada kada je Hrvatski sabor odlučio o raskidu državno-pravnih veza s Austro-Ugarskom.

Opći slom u listopadu 1918. potaknuo je cara Karla da pokrene mjere za izlazak Austro-Ugarske iz rata. Austro-Ugarska je 4. listopada zatražila od američkog predsjednika Wilsona primirje. Car Karlo je 26. listopada obavijestio njemačkog cara Wilhelma da će zatražiti separatni mir sa silama Antante. Dva dana kasnije, 28. listopada, austrougarsko vojno zapovjedništvo obaviještava talijanskog zapovjednika glavnog stožera, generala Diaza, o ponudi mira. Sljedećeg dana, 29. listopada, u Versaillesu se održava sastanak šefova država sila Antante Clemenceaua, Lloyda Georga, Orlanda i pukovnika Housa, predstavnika američkog predsjednika. Oni su 31. listopada zaključili da će saveznici, u prvom redu mislili su na Italiju, zauzeti istočnu obalu Jadrana prema granicama iz Londonskog ugovora. Protiv ovakve odluke protestirao je srpski poslanik Vesnić tražeći da Srbija ima pravo okupacije svih južnoslavenskih krajeva.⁶⁷ Završni čin raspada Austro-Ugarske bilo je njezino potpisivanje primirja s Italijom 3. studenoga 1918. Prema članku IV. primirja skopljenog u Villa Giusti, Italija i njezini saveznici dobili su pravo da okupiraju one stratejske točke na obali i otocima koje su smatrali potrebnim za izvođenje vojnih operacija ili za održavanje mira. Članak VI. predviđao je da administracija na teritoriju bivše Austro-Ugarske Monarhije ostane u rukama lokalnih tijela, ali pod kontrolom okupacijskih snaga saveznika i SAD-a.⁶⁸

Opće povlačenje austrougarske vojske s balkanskog ratišta pratilo je opće povlačenje austrijskog činovništva s okupiranih područja. To je povlačenje često nalikovalo na bijeg jer nailazimo na slučajeve kada se napušta okupi-

Se ti nasce un figlio mio
Zara Triest fallo battezar"...
I završna, četvrta strofa glasi:
"In cima di quel monte sta la neve
Rossa di sangue, sangue italiano
E l' Austria che la spinge da mano in mano
Ma la vendetta non tradera
Gioia bella se ti m' ami
Dona l' Italia questo amore
Ma nel periglio e nel dolore

Zara Trieste ti confortera." Zanimljivo je da je u ožujku 1916. Vojno zapovjedništvo u Mostaru odredilo da se talijanski vojni zarobljenici ne smiju koristiti za rad "s vojničkih razloga za svu Dalmaciju". DAZ, Kotarsko poglavarstvo u Zadru (dalje u tekstu KPZ), sv. 295, br. 56156/16.

⁶⁷ Bogdan KRIZMAN, "Ugovor o primirju savezničkih i udruženih sila s Austro-Ugarskom (3. 11. 1918.)", *Pomorski zbornik*, sv. 7, Zadar 1969., 655-688.

⁶⁸ Dragan R. ŽIVOJINOVIĆ, "Italija u Dalmaciji 1918.-20.", *Zadarska revija*, br. 1-2, Zadar 1974., 98-120.

rano područje bez potrebnih dozvola i rješenja. Činovnici odlaze bez isplaćenih plaća što je dodatno pridonijelo lošem moralu činovništva.⁶⁹

Posljednji akt namjesnika Attemsa bilo je tiskanje Proglasa dalmatinskom pučanstvu od 30. listopada 1918. u posljednjem broju *Smotre dalmatinske*. U Proglasu Attems poziva stanovništvo na mir i red dok se ne formiraju nova tijela vlasti prema Manifestu cara Karla o preuređenju Monarhije.⁷⁰

Propast Monarhije i stvaranje novih tijela vlasti

Tijek događanja se ubrzava i 31. listopada dolazi do derogiranja austrijskih vlasti. Novoformirana protalijanska Nacionalna garda pod vodstvom Antonija Battare i Carla de Hoerbertha odlazi u vojarnu u parku Blažeković (današnja zgrada Gimnazije) i poslije kraćeg obračuna razoružava vojnike. Obavještavaju Ziliotta o razvoju događaja. Nakon toga, Luigi Ziliotto vodi povorku zajedno s ostalim vijećnicima raspuštene općine i preuzima vlast. Škarić protestira, ali bježi u Namjesništvo. U obraćanju građanstvu Ziliotto ističe da mora vladati bratstvo između Hrvata i Talijana. Zatvaraju se dućani, a na Gospodskom trgu na Gradskoj straži vise tri goleme zastave, talijanska, hrvatska i srpska.⁷¹ Zadarski Hrvati i Srbi formiraju svoje Narodno vijeće kao i Talijani. Na čelu talijanskoga Narodnog vijeća je Luigi Ziliotto.⁷² Na čelu jugoslavenskoga Narodnog vijeća je bivši podnamjesnik Josip Tončić. Između dva odbora formira se Privremeni odbor Narodnog vijeća čiji članovi su Ziliotto, Biankini, Alfirević i Cortelazzo. Oni su u tri sata popodne otišli kod namjesnika i priopćili mu da mora napustiti Zadar. Nakon ovog priopćenja, posljednji austrijski namjesnik Attems nalazi se u kućnom pritvoru. U posljednji trenutak nastojao je uništiti kompromitirajuće spise za austrijsku upravu. Traži putni list od Narodnog vijeća u Zadru za odlazak kući preko Rijeke. U svojem zadnjem razgovoru sa službenicima talijanske nacionalnosti negativno se izrazio o Hrvatima. Namjesnik napušta grad noću s 31. listopada na 1. studenoga. Pad austrijske vlasti i formiranje nove države najzornije je zabilježen u protokolima Zadarske nadbiskupije gdje doslovno piše: "Ex offio – poziv vlastima za svečanu misu na imendan njegova veličanstva Karla. Obustavljeno, jer na 31. listopada nastupila je nova

⁶⁹ "Poštena uprava", *TGG*, br. 49-50, 1. 11. 1918. Npr. nadstražar Ivan Cerini vratio se u Dubrovnik bez ikakvih dokumenata o povratku 22. listopada 1918. što nam govori o rasulu okupacijskih vlasti u Crnoj Gori. Međutim, Cerini je dopušten povratak na posao već 1. studenog 1918. bez ikakvih provjera. *DAZ*, Misc, sv. 71, br. 3745, 23. 10. 1918.

⁷⁰ "Dalmatinci" *SD*, br. 87, 30. 10. 1918.

⁷¹ B. KRIZMAN, "Talijanska okupacija na Jadranu i misija A. Tresić-Pavičića 1918.", *Pomorski zbornik*, sv. 5, Zadar 1967, 643-669.

⁷² Članovi talijanskog Narodnog vijeća su: Krekich, Carlo de Hoerberth, Giuseppe Pacomio, Giovanni Ghiglianovch, Giuseppe Erzeg i dr. Deklaraciju o prestanku austrijske vlasti u Zadru namjesniku Attems pročitani su na hrvatskom jeziku član jugoslavenskog Narodnog vijeća Matošić, a na talijanskom jeziku član talijanskoga Narodnog vijeća Erzeg. Giuseppe ERZEG, *Appunti di un irredentista zaratino*, Zadar 1936.

vlada Jugoslavije.”⁷³ Istog dana, novoimenovani zapovjednik protalijanske Narodne garde kapetan Simeone Perich odlazi u lučku kapetaniju gdje mu talijanski činovnici daju dokumente o obrani obale.⁷⁴

Već 1. studenog financijski prokurator dr. Stefan Metličić preuzeo je od dvorskog savjetnika Lepolda Golfa Namjesništvo i obavijestio podređena tijela da je preuzeo ovlasti namjesnika “po odredbi uprave Narodne organizacije u Splitu, koja sada u ime Narodnog vijeća u Zagrebu vrši državnu moć nad Dalmacijom”.⁷⁵ Prva formalna promjena bila je križanje slova “č. k” (ćesaro-kraljevsko) na formularima Namjesništva. Zamjenik mu je bio dr. Josip Cortellazo.⁷⁶ Iz ovog akta vidljiva je promjena središta Dalmacije. Možemo smatrati da je od 1. studenog 1918. Zadar prestao biti dalmatinsko središte. Njegovu ulogu preuzeo je Split.

Formiranje Zemaljske vlade za Dalmaciju pozdravio je zadarski nadbiskup Vinko Pulišić koji obavještava da će prvom prilikom doći osobno pozdraviti namjesnika. Čestitkama se pridružuje profesor Stevan Javor, episkopski zamjenik. A novu vlast podržat će i predsjednik Zemaljskog suda Benedetti.⁷⁷ Već je prvog dana namjesnik Metličić poduzeo najhitnije mjere. U prvom redu pozvao je podređena tijela da organiziraju rad i da sačuvaju red i mir. Problem opskrbe grada postaje akutan. Da bi pomogao u opskrbi, Metličić imenuje dr. Stanka Ožanića upraviteljem državnog dobra u Vrani. U osiguranju posjeda pomagala bi mu petorica državnih redara iz Zadra.⁷⁸ Razlog za zabrinutost za sigurnost dobra Vrane postoje jer se austrougarska vojska još krajem rujna povukla s državnog dobra i polja su izložena pljački. Također, već su 2. studenog Betinjani opljačkali Vranu u ime Narodnog odbora otoka Murtera. Namjesništvo protestira protiv te prakse.⁷⁹

⁷³ Arhiv Zadarske nadbiskupije, *Knjiga protokola*, br. 2058/1918.

⁷⁴ D'ALIA, *La Dalmazia nella storia e nella politica e nella guerra e nella pace*, Rim 1928., 153-156.

⁷⁵ DAZ, PSN, sv. 709, br. 4673, 2. 11. 1918. Golf je imenovan upraviteljem ureda poslova općinskih dobara.

⁷⁶ DAZ, PSN, sv. 709, br. 4659, 1. 11. 1918. Cortelazzo je bio aktivni član hrvatske zajednice u gradu i prije rata. Bio je predsjednik Hrvatskoga veslačkog društva “Jadran”. DAZ, Razni spisi Namjesništva (dalje u tekstu RSN), sv. 42, bez oznake.

⁷⁷ DAZ, PSN, sv. 709, 5. 11. 1918.; br. K-147, 5. 11. 1918. i br. 10033, 2. 11. 1918. Nadbiskupija “želi da novoimenovana Zemaljska vlada za Dalmaciju sretno uspije u rodoljubnom nastojanju oko moralne i materijalne dobrobiti naše pokrajine, koju će jamačno postignuti kad se današnje teške prilike srede, strogom pravednošću i svedjernim poštovanjem vjerskih osjećaja našeg miroljubivog pučanstva”. Episkopski zamjenik Javor (episkop Dimitrije Branković kao veliki austrofil je napustio Zadar) izdao je okružnicu pravoslavnom svećenstvu i ističe da “Sveštenstvo više nije nužno da moli za cara i kralja Karla. Obavijestit će se naknadno o daljnjim molitvama”.

⁷⁸ DAZ, PSN, sv. 709, br. 4671, 1. 11. 1918. i br. 4672, 2. 11. 1918. Zapovijed o slanju redara Pietra Petita i četvorice potpisuje Vjekoslav Gustin, austrijski zapovjednik Redarstvenog odsjeka Kotarskog poglavarstva.

⁷⁹ DAZ, PSN, sv. 709, br. 4742 i 1147, 4. 11. 1918. Betinjani su uzeli nekoliko tona ribe.

Sljedećeg dana, 2. studenoga, Metličić je pozvao kotarska poglavarstva da održavaju red i mir i obavještava ih da je stvorena jugoslavenska država, a oružničkim postajama nalaže da slušaju jugoslavenske vlasti.⁸⁰ Pitanje sigurnosti građana postavlja se kao najurgentnije. Propast Austrije pratio je raspad državnog redarstva u Zadru. Većina redara i službenika bila je slavonskog podrijetla i bojala se talijanske ulice. Zbog tih razloga nisu ni dolazili na posao, pravdajući se bolešću. Broj redara u gradu se smanjuje iz dana u dan. Na Vranu je poslano 13 redara, a u gradu je na službi ostalo 9 redara, od toga su dvojica bila bolesna. Do kraja mjeseca radila su samo 2 redara.⁸¹ Opća nesigurnost i propast starih institucija bila je praćena brojnim pljačkama. Od 2. studenog sudstvo se osamostaljuje od Austrije i dio Prizivnog suda postaje Vrhovno sudište za Dalmaciju, te je tako preuzelo funkciju Vrhovnog sudišta u Beču.⁸²

U gradu se od 31. listopada održavaju brojne proslave, demonstracije i povorke. Vrhunac hrvatskih demonstracija dogodio se 2. studenog kada je u zadarsku luku ušao razarač "Varaždinac" kojim je došao Ante Tresić-Pavičić, povjerenik Narodnog vijeća iz Zagreba. Njega će dočekati pripadnici Hrvatskog sokola koji su u njegovoj pratnji defilirali gradom. Tresić-Pavičić je s balkona Namjesništva održao Zadranima govor o slobodi koju su čekali 800 godina i o veličanstvenoj floti u Puli koju su preuzeli od austro-ugarske mornarice. Na kraju je okupljeno mnoštvo zapjevalo "Lijepu našu". Sljedećeg dana, 3. studenog zadarski Mjesni odbor Narodnog vijeća S.H.S. pozvao je "Jugoslaveni" da se okane daljnjeg demonstriranja i da sačuvaju mir. Talijani organiziraju svoju Nacionalnu gardu, a to su učinili i Hrvati. Namjesništvo je 3. studenog imenovalo pukovnika Karla Skorkovskog za zapovjednika "zadarske čete narodne vojske" u zadarskom kotaru. Pod njegovu vlast podvrgnuli su i financijsku stražu i državno redarstvo.⁸³

O sigurnosnom stanju i međunacionalnim odnosima u Zadru, piše Šimun Semić, suradnik pravaške *Hrvatske države*, Narodnom vijeću u Zagrebu 2. studenog, a ono 4. studenog prosljeđuje pismo Namjesništvu – upravnom odsjeku 12 u Zadru:

"Rodjen sam i odgojen u Zadru. Poznam u dušu talijanašku onomašnju ulicu odgojenu u fanatičnom mržnjom prama svemu što je slavensko. Njihove simpatije prama Italiju ni za mrvu nijesu manje od mržnje, koju gaje prema Slavenstvu. Krvavi događaji koji su se događjali prošlih godina mogli bi se sada opetovati u većoj mjeri sa svhom da izazovu intervenciju Italije. Da se to zapriječi smatram za dužnost upozoriti narodno vijeće SHS na tu pogibelj i predložiti da se za Zadar i okolice imenuje redarstvenog povjerenika komu bi se imalo podvrći državno redarstvo, zadarsko općinsko redarstvo i drugi opstojeći organi javne sigurnosti."⁸⁴

⁸⁰ DAZ, PSN, sv. 709, br. 4672, 2. 11. 1918.

⁸¹ DAZ, PSN, sv. 709, bez broja, 6. 11. 1918. i PSN, sv. 310, br. 7, 24. 11. 1918.

⁸² Vjekoslav MAŠTROVIĆ, "Kako je izvršena okupacija Zadra u studenom 1918.", *Glas Zadra*, II, 1951, br. 38; 7.

⁸³ DAZ, PSN, sv. 709, br. 4685, 3. 11. 1918.

⁸⁴ DAZ, PSN, sv. 707, bez broja, 2. 11. 1918.

Tijekom studenoga 1918. raspad starih institucija sigurnosti rapidno se pojačava. Prema izvješću suca istražitelja od 19. studenog u Zadru više nema niti jednog državnog redara, te nije moguće vršiti istražne radnje. Naime, 19. studenog sudac istražitelj dobio je dojavu o pljački skladišta šećera zadarskog veletrgovca Ante Crnošije. Kako su istražitelji dobili dojavu o mogućim pljačkašima, krenula su posljednja dva redara u izvid. Prema prethodnom sporazumu, pomoć pri obavljanju policijskih radnji davali su talijanski karabinjeri, pa su tako u pomoć redarima išla tri karabinjera. Prilikom dolaska do osumnjičenih, došlo je do okupljanja njihovih prijatelja i suradnika. Oni su fizički napali državne redare. Kada je jedan od redara ispalio nekoliko hitaca iz revolvera u zrak, gomila je počela vikati *Spie austriache* (austrijski špijuni), a karabinjeri umjesto da zaštite redare, pucali su u redara s revolverom i teško ga ranili. Oba redara nakon toga odlaze na bolovanje i sudac istražitelj traži od Namjesništva da obnovi rad državnog redarstva u Zadru.⁸⁵

Opće prevratničko raspoloženje pridonosi nesigurnosti u cijeloj Dalmaciji. Namjesništvo je zasuto pritužbama o samovoljnim uhićenjima. Zemaljska vlada u Splitu smijenila je hvarskoga kotarskog poglavara Giuppanovicha (Talijana po nacionalnosti), a lokalne vlasti su ga uhitile. Namjesništvo je zauzelo stajalište da ne podržava samovoljne smjene činovništva i protivi se njihovim uhićenjima. Šibenski kotarski poglavar Calebich je zatvoren, a u Splitu je već 2. studenog otpušten policijski povjerenik Alfred Peršić. Sinjski kotarski poglavar Petar Mikelić je protjeran, a u cijelom poglavarstvu ostao je samo činovnik Midžor.⁸⁶ Do kraja studenoga grad je napustio glavni zadarski policajac Vjekoslav Gustin koji odlazi u Ljubljanu gdje je postao policijski zapovjednik u službi mjesnog Narodnog vijeća.⁸⁷

Pad austrijske vlasti pratio je pad simbola te vlasti. Bacaju se crno-žute zastave i dvoglavu orlovi, ruši se spomenik Franji Josipu na Novoj rivi.⁸⁸ Umjesto njih podižu se novi simboli, grad je iskićen nacionalnim trobojnicama, uglavnom talijanskim.

Vijest o kapitulaciji Austro-Ugarske i sklapanju primirja 3. studenog 1918. izazvala je erupciju zadovoljstva građanstva. Cijelu noć se slavilo po ulicama grada.⁸⁹ Sljedeće jutro, osobito kod zadarskih Talijana proteći će u nestrpljivom očekivanju dolaska talijanske mornarice u grad. U 15 i 40 sati talijan-

⁸⁵ DAZ, PSN, sv. 710, br. 4965, 1. 12. 1918.

⁸⁶ DAZ, PSN, sv. 709, br. 4763, 11. 11. 1918. Zahtjev da Peršić postane zapovjednik redarstva u Zadru odobren je već 11. prosinca 1918. PSN, br. 71/1918. Zanimljivo je napomenuti da će Alfred Peršić ostati zapovjednik policijskih snaga u Zadru pod fašističkom upravom.

⁸⁷ Dopis je u Ljubljani napisan 30. studenog što znači da je Gustin otišao barem desetak dana prije, kada uzmemo u obzir nesređene prometne prilike. DAZ, PSN, sv. 710, br. 54/18.

⁸⁸ Spomenik Franji Josipu srušen je u razdoblju između 1. 11. i 4. 11. tj. prije dolaska talijanske torpiljerke. D' ALIA, *La Dalmazia nella storia e nella politica e nella guerra e nella pace*, 156.

⁸⁹ KREKICH, "L' opera amministrativa", 97. Fotografija oduševljenja Zadrana na vijest o sklapanju primirja vidi: Antonio Just VERDUS, *Zara nei ventennale della redenzione*, Zadar 1938.

ska torpiljerka br. 55 AS ušla je u zadarsku luku. Dolazak broda popraćen je oduševljenim manifestacijama talijanskoga građanstva. Formiraju se odbori za doček broda i u hrvatskoj i talijanskoj zajednici.⁹⁰ Iz broda izlazi 100 pješaka na čelu sa zapovjednikom kapetanom korvete Felice de Boccardom. Talijanski vojnici prilikom dolaska uzvikuju "Evviva la Jugoslavia!", a na prednjem jarbolu se viorila hrvatska zastava. Zapovjednik de Boccard praćen mnoštvom građana odlazi u namjesničku palaču. Tamo se sastao s namjesnikom Metličićem, Cortellazom (ili pohrvaćeno, Jablanović), predstavnikom Zemaljske vlade iz Splita dr. Machiedom, kotarskim poglavarom Simonellijem i načelnikom Ziliottom. De Boccard je izvijestio okupljene predstavnike vlasti da je talijanska vojska preuzela vojne poslove i poslove aprovizacije. Postojeća tijela vlasti djelovat će kao i do sada. Sljedeći dan, 5. studenog dolazi nova talijanska torpiljerka 66 AS s dodatnim vojnicima.⁹¹

Dolazak nove torpiljerke ohrabrio je vodstvo zadarskih Talijana da iskaže svoje prave namjere. Načelnik Ziliotto je 5. studenog pročitao proglas građanstvu o pripojenju Zadra "majci Italiji"⁹²

Zadarski Hrvati nisu oduševljeni talijanskim ulaskom u grad. U ime Narodnog odbora iz Splita dr. Jerko Machiedo uputio je prosvjed talijanskom zapovjedniku, smatrajući zaposjednuće od talijanske vojne sile kršenjem prava "Južnoslavenske države" i istu je prosvjednu notu uputio vladama sila Antante i SAD-a. Namjesništvo je ovaj prosvjed objavilo u bečkom *Korrbureau* budući da je to bio jedini način komunikacije s inozemstvom koji mu je stajao na raspolaganju.⁹³ O neraspoloženju talijanizacijom grada govori nam dopis ordinarijata Zadarske nadbiskupije općini od 4. studenog u kojem traži da bude skinuta sa zvonika katedrale talijanska zastava "jer će isti biti bombardiran sa strane koje vlasti".⁹⁴ Dramatičniji je opis sigurnosnog stanja sa strane žandarmerijskog zapovjedništva u Zadru. Ono je 4. studenog 1918. očito u panici obavijestilo Namjesništvo da se vlast nalazi u rukama "oboružane mase", da vlada anarhija, da se provode samovoljna uhićenja i da se traže brza vješanja. Žandarmerijsko zapovjedništvo traži koncentriranje jakoga zadarskog odjela da bi se spasili njihovi životi i uspostavio red i mir. Mjesni Narodni odbor nalazio se isto pod silničkim pritiskom.⁹⁵ Hrvati Zadra održali su svoju zadnju manifestaciju 5. studenog 1918. prilikom dolaska talijanske torpiljerke 66 AS kada su željeli pokazati

⁹⁰ Npr. Talijanska zajednica je organizirala i Odbor za doček zadarskih gospođa. Angelo de BENVENUTI, "Silvia de Begna Borelli", *Rivista dalmatica*, XXXVII, sv. 4, Venecija 1966., 6.

⁹¹ B. KRIZMAN, "Talijanska okupacija", 655-656.

⁹² Ziliottov proglas: "Il sogno più bello che ci sia stato di sognare, quello che solo ci conferi la forza di salire tutto il calvario, è congiunta alla Gran Madre...", SILVIUS (Silvano DELICH), "Il ritorno della Dalmazia all' Italia", *La vita italiana*, XXIX, Rim 1941., 6.

⁹³ DAZ, PSN, sv. 709, br. 3, 5. 11. 1918.

⁹⁴ Arhiv Zadarske nadbiskupije, *Knjiga protokola*, br. 2073, 4. 11. 1918.

⁹⁵ DAZ, PSN, sv. 709, br. 372, 4. 11. 1918.

hrvatstvo grada i organizirali su povorku od sv. Dimitrija do Hrvatske čitaonice, tj. od kraja do kraja Nove obale.⁹⁶

Talijanski zapovjednik je odmah izdao naredbu da ne dopušta pristajanje niti jednom brodu u zadarsku luku bez potvrde talijanskih vojnih vlasti. Namjesništvo obavještava 5. studenog 1918. riječko Narodno vijeće o toj odluci i da ono upozori kapetane brodova o zapovijedi talijanskog zapovjednika.⁹⁷ Talijanske okupacijske snage odmah preuzimaju kontrolu nad poštom i brzojavom.⁹⁸ U sklopu talijanizacije grada skinute se hrvatska i srpska zastava s Gradske straže 11. studenog uz asistenciju talijanske vojske.⁹⁹ Navodno su zadarski Talijani bili podijeljeni između dvije frakcije, radikalne na čelu sa Ziliottom i umjerene koju je predstavljao odvjetnik Amato Talpo. Razlika među njima bila je oko načina kontrole grada. Ziliotto je, navodno, smatrao da talijanska zajednica treba čvrsto kontrolirati grad, dok je Talpo smatrao da to nije potrebno jer će ionako o sudbini grada odlučiti konferencija mira, a ne ulica.¹⁰⁰ Treba ipak naglasiti da barem tijekom studenog 1918. talijanska strana nije preuzela potpunu kontrolu nad gradom. U gradu do Rappala djeluje Zemaljski odbor, postoji hrvatsko Narodno vijeće koje je smješteno u Namjesništvu sve do 5. prosinca 1918. kada se premješta u Hrvatsku čitaonicu.¹⁰¹ Samo Namjesništvo je u hrvatskim rukama sve do 5. prosinca 1918. kada je na čelu Namjesništva došao umirovljeni podnamjesnik Eugilio Smiric koji će talijanizirati njegovo djelovanje. Dokaz da je državna tiskara Namjesništva u hrvatskim rukama je tiskanje proglašenog pisma, Jurja Biankinija upućenog zapovjedniku okupacijskih snaga Felice de Boccardu. U otvorenom pismu Biankini ističe da Zadar nije samo talijanski grad, nego "talijansko-srpsko-hrvatski grad". Upozorava ga na nelegalnost čina o priključenju Italiji koji je proglasio načelnik Luigi Ziliotto s balkona vijećnice 5. studenog 1918. Također ističe probleme zabrane rada izrečene Zadružnom savezu iz Splita što je otežalo aprovizaciju zadarskog i benkovačkog kotara. Biankini pismo zaključuje pitanjem hoće li izuzimanje Zadra iz jugoslavenske države biti sijanje sjemena novog rata.¹⁰²

U gradu se razvija neviđena propagandna aktivnost u kojoj talijanska strana ima prednost budući da efektivnu vlast u gradu drži talijanska vojska. Tiskaju se proglašenja, prosvjedi i propagandne pjesme. Student Nino Fatovich neposredno nakon propasti austrijske vlasti tiskao je zbirku pjesama "Agli

⁹⁶ V. MAŠTROVIĆ, n. dj., 9. Zadarsko hrvatsko novinstvo poziva Hrvate i Srbe da daju "slobodni narodni porez Narodnom vijeću, našoj narodnoj državi!"; *TGG*, br. 51, 15. 11. 1918.

⁹⁷ *DAZ*, PSN, sv. 709, bez broja, 5. 11. 1918.

⁹⁸ Šime PERIČIĆ, "Prilog poznavanju talijanske okupacije Dalmacije od 1918.-23." *Radovi Instituta JAZU*, Zadar 1973., 14-15.

⁹⁹ V. MAŠTROVIĆ, n. dj., 9.

¹⁰⁰ "Neke informacije"; *TGG*, br. 51, 1. 15. 1918.

¹⁰¹ *DAZ*, PSN, sv. 710, br. 17/18.

¹⁰² Juraj BIANKINI, *Conti chiari, amici cari*, Zadar 12. 11. 1918.

ultimi rantoli della decrepita Austria a ai primi vagiti della poppante sua organella”. Tematika je političkog sadržaja i sarkastično se odnosi prema Jugoslavenima i Austriji. Osobito se naglašava beznadnost nadanja o formiranju Jugoslavije i moć Italije.¹⁰³ Učvršćenje talijanske pozicije u gradu,¹⁰⁴ zapriječilo je propagandno djelovanje hrvatskih društava koja su pri kraju austrijske vladavine razvila veliku djelatnost, što priznaju i talijanski izvori.¹⁰⁵

Prilozi:

1. Proglas namjesnika Attemsa od 30. listopada 1918.

“DALMATINCI!

Proživljujete doba, kad će vaša volja da odluči o vašoj sudbini. U skladu s tim načelom poručuje vam njegovo veličanstvo previšnjim Manifestom 10. listopada o. g. želju, da se na slobodnoj volji naroda preustroji carstvo.

Sada je, dakle, sveta vaša dužnost, da svijesni vremena, dostojni stečenog prava ušćuvate bezuvjetan mir i poredak, kako bi dostojanstvenije konačno polučili ono za čim težite, pa da i ne dozvolite da iko i najmanje poremeti taj glavni preduvjet, jer će samo vama prouzrokovati nedoglednih posljedica.

Poštujte i čuvajte dakle sadašnje oblasti i urede, dok dokrajče svoju zadaću, jer djeluju još samo, da vam omoguće gladak prijelaz do novih ustanova. Ne zaboravite pored ostalog, da i prehrambene prilike baš sada stvaraju poteškoća, jer radi pomanjkanja prometnih sredstava nije bilo još moguće dovesti hranu iz Banovine, te je jedvice uspjelo da Ured za pučku prehranu pošalje nešto hranje, što je već na putu; a nemojte smetnuti s vida i poteškoće u pobijanju nemile bolesti, pa uvidite, da onemogućite li djelovanje bilo koje dosadašnje ustanove, nanijet ćete isključivo sebi nemilih posljedica.

Pozivljam vas i preporučam vam, da u ovo ozbiljno doba istupate onako, kako dolikuje narodu, koji hoće da sam sebi vlada.”¹⁰⁶

2. Mjesni odbor Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba

Josip Tončić – predsjednik

Miloš Parenta – potpredsjednik

Miho Škvrce – potpredsjednik

¹⁰³ Nino FATOVICH, *Agli ultimi rantoli della decrepita Austria e ai primi vagiti della poppante sua organella*, Zadar 1918. Cijena je izražena u krunama i lirama, znači da je tiskana u studenom ili prosincu 1918.

¹⁰⁴ Krajem studenog 1918. u Zadru je stacionirano oko 10 tisuća talijanskih vojnika. V. MAŠTROVIĆ, n. dj., 9.

¹⁰⁵ Gino BAMBARA, *La mia Zara*, 1987. (nije naznačeno mjesto tiskanja), 40-43.

¹⁰⁶ “Dalmatinci”, *SD*, br. 87, 30. 10. 1918.

Ilija Dizdar, Ilija Maričić, Đorđe Roić i Silvije Alfirević – tajnici

Marko Ježina – nadzornik blagajne

Stjepan Buzolić, Mate Harlović, Petar Miličić, Mario Miše, Kažimir Pasini i Stjepan Spalatin – odbornici.

Plenum Odbora se sastojao od 50 članova od kojih znamo da su sigurno bili:

Ivo Bajlo, Krsto Bibić, Ilija Bošnjak, Stevo Budisavljević, Marko Car, Jakov Čuka, Mate Cepernić, Janko Debelak, Ivo Juras, Mate Kalmeta, Andrija Klančić, Artur Kopani, Ivo Mačelić, Božo Martinac, Vice Marušić, Šime Modrić, Milan Mazalin, Vladimir Novaković, Božo Paleka, Božo Peričić, Kruno Penović, Mirko Perković, Ivo Perović, Mirko Perković, Petar Pilić, Gabro Pilić, Nade Pivalica, Marjan Stojković, Ivan Svalina i Ljubomir Vlačić.¹⁰⁷

SUMMARY

ZADAR DURING THE WHIRLWIND OF THE DEMISE OF THE HABSBURG MONARCHY (1917-1918)

During 1918, political life in Zadar intensified. The development of the Declaration movement was underway. The collapse of the Austro-Hungarian Monarchy led to the renewal of national conflicts in the city. With the arrival of Italian army and occupation of the city on 4 November 1918, the Italian faction gradually assumed control, a process which was completed on 5 December when it took over the governorship.

Key Words: Zadar, Austro-Hungarian's Collapse, Declaration Movement, Italian-Croatian Conflict

¹⁰⁷ V. MAŠTROVIĆ, n. dj., 9.